

7041

۵۰۰

۱

۲۷۲

تاریخ

www.Ketab.ir

۱۴۷۰ پژوهشگاه بین‌المللی المصطفی

سرشناسه:	جدید بناب، علی، ۱۳۴۹ -
عنوان و نام پدیدآور:	تعامل آل بویه با اقلیت‌های دینی و مذهبی / علی جدیدبناب.
مشخصات نشر:	قم: مرکز بین‌المللی ترجمه و نشر المصطفی، ۱۳۹۷.
مشخصات ظاهری:	۲۷۲ ص. ۲۱/۵×۱۴/۵+ س.م.
مرجع تولید:	پژوهشگاه بین‌المللی المصطفی
شابک:	۹۷۸-۶۰۰-۴۲۹-۴۶۵-۲
یادداشت:	کتابنامه: ص. ۲۵۰-۲۷۱.
موضوع:	شیعه -- ایران -- تاریخ -- قرن ۴-۵ ق.
موضوع:	اقلیت‌های دینی -- ایران -- تاریخ -- قرن ۴-۵ ق.
موضوع:	شیعه و مذاهب دیگر: Shi'ah -- Relations
موضوع:	شیعه و اهل سنت: Shi'ah -- Relations -- Sunnites
موضوع:	ایران -- تاریخ -- دیلمیان، ۳۲۰ - ۴۴۷ ق. Iran -- History -- Buyids, 939 - 1055
شناسه افزوده:	جامعه المصطفی العالمية، مرکز بین‌المللی ترجمه و نشر المصطفی
وضعیت فهرست نویسی:	فیا
رده بندی دیویی:	۲۹۷/۵۳۰۹۵۵
رده بندی کنگره:	BP۲۳۹/۲: ۷۱۳۹۷ ت ۴ ج
شماره کتابشناسی ملی:	۵۴۱۴۱۵۶

تعامل آل بویه با اقلیت‌های دینی و مذهبی

مؤلف: علی جدید بناب
چاپ اول: ۱۳۹۷ ش / ۱۴۴۰ ق
ناشر: مرکز بین‌المللی ترجمه و نشر المصطفی
● چاپ: ناربستان ● قیمت: ۳۲۰۰۰۰ ریال ● شمارگان: ۵۰۰ نسخه

● ایران، قم، خیابان معلم غربی (حجتیه)، نبش کوچه ۱۸
تلفن: +۹۸ ۲۵ ۳۷۸۳۶۱۳۴ دوزنگان داخلی ۹۰۱۰۵
● ایران، قم، بلوار محمدامین، سه‌راه سالاریه. تلفن: +۹۸ ۲۵ ۳۲۱۳۳۱۰۶

 <http://buy-pub.miu.ac.ir>

 @pub_almostafa

● ناظر گرافیک: مسعود مهدوی
● ناظر چاپ: نعمت‌الله یزدانی
● صفحه‌آرا: هادی عبدالمالکی

● مدیر انتشارات: سید اباذر هاشمی هریکنندی
● مدیر تولید: جعفر قاسمی ابهری
● ناظر فنی: محمدباقر شکری

تعامل آل بویه با اقلیت‌های دینی و مذهبی

علی جدید بناب

مرکز بین‌المللی
ترجمه و نشر المصطفی

سخن ناشر

با پیروزی انقلاب شکوهمند اسلامی و در عصر جهانی شدن ارتباطات، پرسش‌ها و چالش‌های نوینی در حوزه علوم انسانی فرا روی اندیشمندان مسلمان قرار گرفت که همه به نوعی برخاسته از مسئولیت دشوار حکومت در این عصر است؛ دورانی که پای‌بندی به دین و سنت در مدیریت همه‌جانبه کشورها بسیار چالش‌برانگیز می‌نماید. از این‌رو مطالعات و پژوهش‌های به‌روز، جامع، منسجم و کاربردی در حوزه دین، بر اساس معیارهای معتبر جهانی و عمق و اصالت اندیشه‌های ناب، بایسته و ضروری است و جلوگیری از انحرافات فکری و تربیتی پژوهندگان حوزه دین، مهم و مورد عنایت تمامی بنیان‌گذاران این شجره طیّبه، به‌ویژه معمار بزرگ انقلاب اسلامی، امام خمینی رحمته‌الله و مقام معظم رهبری (دام ظلّه‌العالی) می‌باشد. «جامعه‌المصطفیٰ رحمته‌الله العالمیة» برای تحقق این رسالت خطیر و در مسیر نشر معارف ناب محمدی صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم «مرکز بین‌المللی ترجمه و نشر المصطفیٰ رحمته‌الله» را تأسیس کرده است.

در پایان لازم می‌دانیم تلاش همه عزیزانی را که در نشر این کتاب سهمی داشته‌اند، سپاس گزارده، ارباب فضل و معرفت را به یاری بخوانیم تا ما را از دیدگاه‌های سازنده خویش بهره‌مند سازند.

مرکز بین‌المللی

ترجمه و نشر المصطفیٰ رحمته‌الله

پیش‌گفتار

پژوهش در زمینه تعامل حکومت‌های شیعی، پیشینه‌ای به درازای عمر دولت‌های اسلامی دارد. نظر به سیره و عملکرد دولت‌های اسلامی اهل تعامل در جهان اسلام، شناخت شیوه‌های تعامل حکومت‌های اسلامی در عرصه‌های مختلف در قالب پژوهش‌های تاریخی با رویکرد ارائه راهکارهای مناسب جهت ایجاد وحدت و تقریب بین مذاهب مورد توجه کاوشگران تاریخ اسلامی قرار گرفته است.

در پرتو پیروزی شکوهمند انقلاب اسلامی ایران و جامه عمل پوشاندن به منویات امام و رهبری، عرصه‌ای گسترده برای شناساندن اسلام واقعی به جهان بشریت و زمینه‌ای برای تعامل حکومت‌های شیعه جعفری با دیگر مذاهب اسلامی فراهم گردید. نهادهای علمی و تحقیقاتی - از جمله جامعه المصطفی ص العالمیه - تمام تلاش و همت خود را در جهت استفاده از این ظرفیت عظیم به کار گرفته و زمینه‌های لازم برای گسترش و معرفی تعامل دول شیعی و سنی در سطح بین‌الملل و جهان اسلام را فراهم ساخته‌اند.

گروه تاریخ و سیره پژوهشکده علوم اسلامی پژوهشگاه بین‌المللی المصطفی ص در این راستا و با در نظر گرفتن انواع و شیوه‌های تعامل، طرحی را با عنوان «تعامل آل‌بویه با اقلیت‌های دینی و مذهبی» در دستور

کار قرار داد تا بر اساس آن، پژوهشی در متون تاریخی و سیره صورت گیرد و با استناد به این متون که از منابع معتبر و اصیل اسلامی شناخته می‌شوند، تعامل آل بویه در دوره حکومت‌شان تحلیل و بررسی شود.

اثر حاضر که توسط فاضل محترم و پژوهشگر همکار گروه تاریخ و سیره حجت الاسلام والمسلمین علی جدیدبناب به انجام رسیده، درصدد ارائه تصویری روشن از تعامل حکومت آل بویه با اقلیت‌های مذهبی و دینی مورد نظر است. ایشان ضمن بررسی اجمالی تعامل و محورهای آن در سنت اهل بیت علیهم‌السلام، مبانی تعامل آل بویه، زمینه‌های تعامل مثبت آل بویه و عملکرد تعامل حکومت‌های قبل از امامیه، تعامل علمی - فرهنگی، تعامل سیاسی - اجتماعی، تعامل اقتصادی آل بویه با اقلیت‌های مذهبی و دینی و پیامدهای مثبت آن و در نهایت آسیب‌شناسی تعامل این دولت با اقلیت‌های یادشده را مورد پژوهش و واکاوی دقیق قرار داده است.

پژوهشگاه بین‌المللی المصطفی صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم ضمن تقدیر از تلاش ایشان در تدوین این اثر برای معرفی و شناساندن یکی از حکومت‌های شیعی تعامل‌گر و عملکرد آنان در سطح بین‌الملل و آشنایی فرهیختگان و دانش‌پژوهان عرصه تاریخ اسلام، از عنایت ریاست محترم پژوهشکده علوم اسلامی حجت الاسلام والمسلمین دکتر رضائزاد، مدیر محترم گروه تاریخ و سیره حجت الاسلام والمسلمین دکتر حسین عبدالمحمیدی و ارزیاب علمی اثر جناب آقای دکتر آقائوری و نیز از همکاری بخش‌های مختلف جامعه المصطفی صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم که امکان چاپ و نشر این پژوهش را در قالب یک کتاب فراهم کرده‌اند، تشکر و قدردانی می‌نماید.

پژوهشگاه بین‌المللی المصطفی صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم

فهرست

پیش‌گفتار.....	۵
مقدمه.....	۱۵
۱. کلیات تحقیق.....	۱۹
طرح تحقیق.....	۱۹
۱. تعریف و تبیین موضوع.....	۱۹
۲. پیشینه تحقیق.....	۲۰
۳. سوالات اصلی و فرعی.....	۲۲
۴. فرضیه‌ها.....	۲۳
۵. اهداف و ضرورت‌ها.....	۲۳
مفهوم‌شناسی.....	۲۴
۱. تعریف و انواع تعامل.....	۲۵
۲. اقلیت‌های مذهبی و دینی.....	۲۹
الف) اقلیت‌های مذهبی.....	۲۹
ب) اقلیت‌های دینی.....	۲۹
۲. مبانی و زمینه‌های تعامل آل‌بویه با اقلیت‌های مذهبی و دینی.....	۳۱
مبانی تعامل با اقلیت‌های مذهبی و دینی در قرآن و روایات.....	۳۱
۱. مبانی مشترک تعامل با اقلیت‌های دینی و مذهبی.....	۳۳
الف) اعتقاد به وحدانیت خداوند متعال.....	۳۳

- ۳۵..... (ب) همزیستی مسالمت آمیز با همه انسان ها
- ۳۶..... (ج) همسویی ادیان مختلف آسمانی با یکدیگر
- ۳۷..... (د) تساهل و مدارا
- ۳۹..... (ه) همزیستی و گفت وگویی مسالمت آمیز
- ۴۱..... ۲. مبانی اختصاصی تعامل با اقلیت های مذهبی
- ۴۱..... الف) تبعیت از رسول خدا ﷺ به عنوان اسوه
- ۴۳..... (ب) باورمندی به کتاب و سنت
- ۴۴..... (ج) برادری دینی
- ۴۵..... (د) امنیت پایدار جامعه اسلامی
- ۴۶..... (ه) اتحاد امت اسلامی
- ۴۹..... پایه ها و محورهای تعامل در سنت اهل بیت علیهم السلام
- ۴۹..... ۱. حفظ و حراست از دین
- ۵۱..... ۲. وحدت امت اسلامی
- ۵۴..... زمینه های تعامل مثبت دولت آل بویه با اقلیت های مذهبی و دینی
- ۵۴..... ۱. زمینه های اعتقادی و فرهنگی
- ۵۷..... تساهل و تسامح مذهبی آل بویه
- ۶۲..... ۲. زمینه های سیاسی و اجتماعی
- ۶۳..... ۳. زمینه های اقتصادی
- ۶۴..... عملکرد حکومت های امامیه قبل از آل بویه
- ۶۶..... ۱. یحیی بن عبدالله
- ۶۸..... ۲. حسن بن زید
- ۷۱..... ۳. محمد بن زید
- ۷۴..... ۴. حسن بن علی اطروش، ناصر کبیر (۳۰۱ - ۳۰۴ ق)
- ۷۷..... ۵. حسن بن قاسم، داعی صغیر (۳۰۴ - ۳۱۶ ق)
- ۷۹..... زوال دولت علویان
- ۸۱..... شواهد امامی یا زیدی بودن آل بویه

۱. ارتباط با علمای امامیه ۸۱
۲. توجه به بارگاه امامان امامیه ۸۱
۳. ملازمت شیخ مفید توسط عضدالدوله ۸۲
۴. توجه و تاکید به برخی شعائر شیعی ۸۲
۵. داشتن وزیران شیعی ۸۲
۶. پشتیبانی از شیعه در برابر اهل سنت و خلافت ۸۳
۷. اعتراف رکن الدوله ۸۳
۸. وصیت به تدفین در بارگاه امامان علیهم السلام ۸۴
۹. ضرب سکه به نام امامان علیهم السلام ۸۴
۱۰. کاربرد واژه «رفض» برای امیران آل بویه ۸۵
۱۱. کاربرد جمله «غالباً فی التشیع» برای امیران آل بویه ۸۵
۱۲. رفتن امرای آل بویه به زیارت ائمه علیهم السلام با پای برهنه ۸۶
۱۳. نصب کتیبه‌ای در تخت جمشید که نام دوازده امام علیهم السلام بر آن حک شده بود ۸۶
۱۴. خواندن عقد ازدواج توسط سید مرتضی ۸۶
- جغرافیای مذاهب اسلامی و ادیان آسمانی در قلمرو آل بویه ۹۰
۱. جغرافیای مذاهب اسلامی در قلمرو آل بویه ۹۰
- الف) شیعه ۹۱
- ب) اهل سنت ۹۲
۲. جغرافیای اقلیت‌های دینی در قلمرو آل بویه ۹۵
- الف) زرتشتیان ۹۶
- ب) مسیحیان ۹۶
- ج) یهودیان ۹۷
۳. تعامل علمی - فرهنگی آل بویه با اقلیت‌های مذهبی و دینی ۹۹
- تعامل آل بویه با اقلیت‌های مذهبی ۱۰۲
۱. تأسیس بناهای علمی و مذهبی ۱۰۸
- الف) ساخت مدرس ابن سینا و خانه صاحب بن عباد در اصفهان ۱۰۹

- ب) ساختن مساجد متعدد در مناطق مختلف ۱۱۰
۲. تأسیس کتابخانه ها ۱۱۰
- الف) کتابخانه ابونصر شاپور بن اردشیر وزیر عضدالدوله در کرخ بغداد ... ۱۱۲
- ب) کتابخانه ابن عمید ۱۱۳
- ج) کتابخانه عزالدوله بختیار ۱۱۳
- د) کتابخانه عضدالدوله در شیراز ۱۱۳
- ه) کتابخانه ابوعلی سوار ۱۱۵
- و) کتابخانه حیدریه در نجف اشرف ۱۱۵
- ز) کتابخانه شرف الدوله ۱۱۶
- ح) کتابخانه صاحب بن عباد ۱۱۶
- ط) کتابخانه بهاء الدوله دیلمی ۱۱۶
- ی) کتابخانه بهرام بن مافنه ۱۱۷
- ک) کتابخانه ابوالعباس احمد ضبی ۱۱۷
- ل) کتابخانه ابوالحسن عبدالعزیز بن ابراهیم ۱۱۸
۳. تشکیل جلسات علمی و مباحثات ۱۱۸
۴. تلاش و تشویق در ترویج علوم ۱۲۰
۵. تعامل آل بویه با علمای شیعه ۱۲۲
۶. مدیریت تنش های مذهبی ۱۲۳
۷. توجه ویژه به علم و علما ۱۲۵
- الف) حسین بن احمد بیضاوی ۱۲۸
- ب) احمد بن عبدالجلیل سجزی ۱۲۸
- ج) ابوبکر خوارزمی (متوفی ۳۸۳ قمری) ۱۲۹
- د) ابوبکر باقلانی (متوفی ۴۰۳ قمری) ۱۲۹
- ه) ابوعلی فارسی نحوی (متوفی ۳۷۷ قمری) ۱۲۹
- و) عبدالرحمن صوفی (متوفی ۳۷۶ قمری) ۱۳۱
- ز) ابن الاعلم (متوفی ۳۷۴ قمری) ۱۳۱
- ح) ابوسلیمان سجستانی ۱۳۲

- ط) محمد بن عمران..... ۱۳۲
- ی) طاهر..... ۱۳۳
- ک) ابوالفضل جعفر بن مکتفی بالله (متوفی ۳۸۸ قمری)..... ۱۳۳
- ل) ابوعلی مسکویه (متوفی ۴۲۱ قمری)..... ۱۳۴
- م) صاحب بن عباد..... ۱۳۴
- ن) ابوالفرج بن هندو..... ۱۳۵
۸. برقراری روابط خویشاوندی جهت حل اختلافات..... ۱۳۵
۹. تکریم اهل علم و ادب..... ۱۳۶
۱۰. مهاجرت علمای اقلیت‌های مذهبی..... ۱۳۸
۱۱. تحصیل و تدریس علوم نقلی و عقلی توسط اقلیت‌های مذهبی..... ۱۳۹
۱۲. استفاده از پزشکان اقلیت‌های مذهبی..... ۱۴۰
۱۳. اقامه مراسم و برنامه‌های مذهبی به صورت آزاد..... ۱۴۱
۱۴. آزادی فرق و مذاهب اسلامی در نشر عقاید..... ۱۴۳
- تعامل علمی - فرهنگی آل‌بویه با اقلیت‌های دینی..... ۱۴۶
۱. ایجاد بستر و فضای باز جهت ترویج علوم مختلف مورد علاقه آنها..... ۱۴۷
۲. مدیریت تنش‌های اقلیت‌های دینی و مذهبی..... ۱۴۹
۳. تجدید و تأسیس کلیساها و کنیسه‌ها..... ۱۵۰
۴. استفاده از پزشکان اقلیت‌های دینی..... ۱۵۰
۵. اقامه مراسم دینی به صورت آزاد..... ۱۵۲
۴. تعامل سیاسی - اجتماعی آل‌بویه با اقلیت‌های مذهبی و دینی..... ۱۵۷
- تعامل سیاسی - اجتماعی آل‌بویه با اقلیت‌های مذهبی..... ۱۵۹
۱. استخدام علمای اقلیت‌های مذهبی در امر قضاوت..... ۱۵۹
۲. به‌کارگیری اقلیت‌های مذهبی در امر وزارت..... ۱۶۳
۳. استفاده از اقلیت‌های مذهبی در ادارات دولتی..... ۱۶۴
۴. استفاده از اقلیت‌های مذهبی به عنوان فرماندهان سپاه..... ۱۶۴
۵. آزادی پیروان مذاهب اسلامی در تبلیغ عقاید خویش..... ۱۶۵

۶. عدم منع اقلیت‌های مذهبی از برپایی مراسم اجتماعی ۱۶۸
۷. برگزاری آزادانه آداب و رسوم دینی از سوی اقلیت‌های مذهبی ۱۶۹
- تعامل سیاسی اجتماعی آل‌بویه با اقلیت‌های دینی ۱۷۰
۱. استفاده از اقلیت‌های دینی در مقام وزارت ۱۷۲
۲. به‌کارگیری اقلیت‌های دینی در ادارات دولتی ۱۷۳
۳. استفاده دولت آل‌بویه از اقلیت‌های دینی به‌عنوان حاکم و مشاور ۱۷۵
۴. استفاده دولت آل‌بویه از اقلیت‌های دینی به‌عنوان فرماندهان ارشد نظامی ۱۷۶
۵. اجازه برگزاری آداب و رسوم به اقلیت‌های دینی ۱۷۶
۶. اعطای مجوز به پزشکان اقلیت‌های دینی برای مداوای مردم ۱۷۷
۷. ارائه خدمات رفاهی به اقلیت‌های دینی ۱۷۹
۵. تعامل اقتصادی آل‌بویه با اقلیت‌های دینی و مذهبی ۱۸۱
- تعامل اقتصادی - عمرانی آل‌بویه با اقلیت‌های مذهبی ۱۸۵
۱. بازسازی بغداد ۱۸۵
۲. بازسازی نجف اشرف ۱۸۷
۳. راه‌سازی ۱۸۷
۴. پل‌سازی ۱۸۸
۵. سدسازی ۱۸۹
۶. ایجاد نهرها و قنوات ۱۸۹
۷. احداث بیمارستان عضدی بغداد ۱۹۰
- تعامل اقتصادی - عمرانی آل‌بویه با اقلیت‌های دینی ۱۹۴
۱. تعامل اقتصادی با یهودیان ۱۹۷
۲. تعامل اقتصادی با مسیحیان ۲۰۵
۳. تعامل در زمین‌داری و مالکیت با زرتشتیان ۲۰۸
۴. تعامل در صنعت با صابئیان ۲۱۳
۶. پیامدها و آسیب‌شناسی تعامل آل‌بویه با اقلیت‌های مذهبی و دینی ۲۱۹
- پیامدهای تعامل مثبت ۲۱۹

۱. ترویج وحدت و انسجام بین مسلمین	۲۱۹
۲. جلوگیری از شایعات بی اساس مستشرقان درباره اختلافات شیعه و سنی	۲۲۱
۳. ایجاد رویکرد مثبت به مکتب تشیع	۲۲۳
۴. ترویج فرهنگ تشیع جهت ارائه الگوی مناسب به سیاستمداران فعلی ...	۲۳۲
۵. مقابله با ترویج افکار و جریان های انحرافی	۲۳۳
۶. ارائه الگوی مناسب به علما و سیاستمداران اسلامی	۲۳۴
۷. تمایل و گرایش پیروان اقلیت های دینی به اسلام	۲۳۶
آسیب شناسی	۲۳۶
۱. بررسی پیامدهای روابط غیرسازنده میان حاکمان و علمای شیعه و سنی	۲۳۶
۲. صدور فتاوی غیرعلمی و آفت زده در فضای تعاملات ناسالم	۲۳۷
۳. در خدمت سلاطین بودن علما	۲۳۸
۴. رفتار با پیروان ادیان آسمانی برخلاف منطق و رویکرد اسلامی	۲۴۱
۵. رفتار متفاوت حاکمان آل بویه	۲۴۳
نتیجه گیری	۲۴۷
کتابنامه	۲۵۳

مقدمه

اسلام دینی جامع در ابعاد مختلف فرهنگی، اجتماعی، سیاسی و اقتصادی است. در این راستا حکومت‌های اسلامی در طول تاریخ - از صدر اسلام تاکنون - هر چقدر به آموزه‌های اسلامی عمل کرده‌اند، توفیقات بیشتری را تحصیل نموده‌اند. در این میان تعامل دولت‌های شیعی با اقلیت‌های مذهبی و دینی، زمینه را برای توسعه و بالندگی این دین در جهان مهیا می‌سازد. نگاشتن موضوعاتی در راستای اثبات پیشینه تعاملی دولت‌های اسلامی با اقلیت دینی و مذهبی می‌تواند فصلی نو در ارتباط مثبت و سازنده حکومت اسلامی و مسلمانان قلمداد شود؛ چرا که پایداری دولت‌ها در بستر تعامل سازنده و مبادله اندیشه‌ها بیشتر شده و بالنده می‌گردد. دولت‌های تعامل‌گر همواره با عالمان شیعه و اهل سنت در طول تاریخ همکاری داشته و در بسیاری موارد از ارائه راهکارهای مناسب دریغ ننموده‌اند. وجود مقدس نبی اکرم صلی الله علیه و آله از ابتدای بعثت خویش، اساس کار را بر دعوت و در ادامه تأسیس حکومت اسلامی بر گفت‌وگو با ادیان و اقوام مختلف قرار داده و در دوران هجرت با یهود و نصاری پیمان‌های متعدد بسته و زمینه را برای تشکیل اولین حکومت بر اساس موازین اسلامی فراهم نمود. در زمان ائمه معصومین علیهم السلام نیز که فرق اسلامی در

حال شکل‌گیری و گسترش بود، جلوه‌های ارتباط با فرق گوناگون مشهود بوده است.

پیگیری اندیشه تعامل در زمانی که تصویر هراسناکی از اسلام در حال ارائه است و اندیشه اسلام‌هراسی در گستره وسیعی در حال گسترش است، می‌تواند روزه‌های ارتباط مثبت و گفت‌وگو میان فرق را بگشاید. متأسفانه تصویر ارائه شده توسط فرق ضاله‌ای چون وهابیت و گروه‌های تکفیری که تنها نماد توحش و افسارگسیختگی جاهلی را به دنبال دارد، به عنوان تصویر اسلام در حال انتشار است. در این موقعیت یادآوری دوران تعامل و گفت‌وگوی اسلام و احیای سنت تعامل علمی و فرهنگی می‌تواند فضایی متفاوت و قابل قبول ارائه نماید.

تعامل دولت آل‌بویه در عرصه‌های مختلف فرهنگی از قبیل تأسیس بناهای علمی - مذهبی مانند کتابخانه‌ها و مساجد، تشکیل جلسات علمی، ترویج علوم، تکریم اهل علم و ادب، تحصیل و تدریس علوم نقلی و عقلی، استفاده از پزشکان، اقامه آزاد مراسم دینی. در عرصه سیاسی: استخدام علما و به‌کارگیری آنان در امر وزارت، ادارات، امور نظامی و ارائه خدمات رفاهی. در عرصه اقتصادی: بازسازی برخی شهرهای مهم، راه‌سازی، پل‌سازی، سدسازی، ایجاد نهرها و قنوات، احداث بیمارستان برای اقلیت‌های مذهبی و برخی تعامل‌های اقتصادی با اقلیت‌های دینی در زمینه تجارت و صنعت و کشاورزی و در نهایت بررسی پیامدهای تعامل مثبت و آسیب‌شناسی تعامل آنان از موارد مهمی است که در این اثر مورد واکاوی و تحقیق قرار گرفته است.

در پایان لازم می‌دانم مراتب سپاس و قدردانی خویش را از همه عزیزانی

که در به ثمر رسیدن این اثر تلاش نموده‌اند، به‌ویژه مسئولان و دست‌اندرکاران پژوهشگاه بین‌المللی المصطفی ﷺ و مدیریت محترم پژوهشکده علوم اسلامی جناب حجت‌الاسلام دکتر عزالدین رضا نژاد و ناظر علمی پژوهش جناب حجت‌الاسلام دکتر حسین عبدالحمیدی که در طول تدوین اثر بنده را یاری فرمودند، ابراز دارم.

علی جدیدبناب